

Startnotitie Praktijkgerichte programma's havo

SLO, 23 september 2021

Inleiding

Op verzoek van OCW ontwikkelt SLO in nauwe samenwerking met scholen, praktijkgerichte examenprogramma's voor het havo, inclusief verantwoordingsdocument en bijbehorende handreikingen¹ ter ondersteuning van docenten en vaksecties. Deze ontwikkeling sluit aan bij een breed gedragen wens vanuit de VO-raad, Vereniging Hogescholen, de Onderwijsraad en OCW² om een praktijkgericht programma voor het havo te ontwikkelen.

Meer nog dan in andere schoolsoorten, vormen havo-leerlingen een divers gezelschap dat tot uiting komt in onder andere de motivatie van leerlingen en hun talenten, ambities en schoolresultaten.

In de 'Staat van het Onderwijs 2020' vraagt de Onderwijsinspectie extra aandacht voor de achterblijvende resultaten van het havo. Het praktijkgericht programma in het havo zou een bijdrage kunnen leveren aan de behoefte van havisten om praktisch bezig te zijn en om de relevantie van wat ze leren te ervaren.

Deze eerste notitie heeft tot doel direct betrokkenen (waaronder ontwikkelscholen) en belanghebbenden stapsgewijs mee te nemen in de denkrichtingen binnen dit specifieke ontwikkeltraject. Met deze notitie willen we aan de voorzijde afstemming realiseren om doelgericht te kunnen werken aan een eenduidige structuur voor een uitdagend en onderscheidend praktijkgericht examenprogramma voor het havo waarin de verbinding gelegd wordt tussen theorie en praktijk. In het ontwikkeltraject staat de totstandkoming van een gedragen examenprogramma dat landelijk ingevoerd kan worden centraal.

Leeswijzer

Achtereenvolgens schetsen we de ambities, de uitgangspunten en de kaders van het praktijkgerichte programma in het havo. Vervolgens staan we stil bij de structuur van het examenprogramma. Tot slot gaan we in op onze beredeneerde voorkeursoptie voor de ontwikkeling van de praktijkgerichte programma's en schetsen het vervolg. Bijlage 2 bevat een impressie van de startbijeenkomsten met de ontwikkelscholen waar we een aantal programmavarianten presenteerden. Deze laatste zijn te vinden in bijlage 1.

In deze notitie richten we ons in eerste instantie op de kleine variant van een praktijkgericht havo-programma met een studielast van 120 klokuur, waarbij geanticipeerd wordt op een mogelijke grote praktijkgerichte variant (320 uur).

¹ De handreikingen geven aanwijzingen voor de inrichting van het schoolexamen.

² [Kamerbrief met beleidsreactie op eindrapportage regelluwe scholen](#)

De opdracht van OCW aan SLO is binnen de gestelde kaders en uitgangspunten van een praktijkgericht programma³ maximaal vier actuele en onderscheidende havo-examenprogramma's te ontwikkelen. Ook wij veronderstellen dat 2 tot 4 varianten voldoen.

De kern van het praktijkgericht programma in het havo

De ontwikkeling van de praktijkgerichte programma's (pgp's) voor het havo ligt in het verlengde van de ontwikkeling van pgp's in de gemengde en theoretische leerweg. Met de vertaling naar het havo is de beschrijving van de kern, de ambities, de uitgangspunten en de structuur van het examenprogramma in deze en de volgende paragrafen gebaseerd op het [kader en de uitgangspunten](#) van de pgp's in de gemengde en theoretische leerweg, ontwikkeld door SLO (januari 2020).

De kern – het karakteristiek - van een praktijkgericht havo-programma is dat leerlingen realistische en praktische activiteiten uitvoeren van externe opdrachtgevers binnen en buiten school en zo bezig zijn met beroepsbekwaamheden/hbo-competenties. Zo worden leerlingen beter voorbereid op (de keuze voor) het vervolgonderwijs en ontwikkelen beroepsbeelden op hbo-niveau. Scholen bepalen zelf of ze het praktijkgerichte programma in hun onderwijsaanbod opnemen.

Ambities praktijkgerichte programma's in het havo

De ambities voor het praktijkgerichte programma in het havo zijn:

- Leerlingen beter voorbereiden op de keuze voor en de daadwerkelijke overstap naar het vervolgonderwijs. En daarmee de aansluiting naar hbo te verbeteren.
- Leerlingen praktische ervaringen te bieden in en buiten de school om hiermee beter aan te sluiten op de diverse behoeftes van leerlingen, om actief te leren en de motivatie te bevorderen, en leerlingen zo te laten werken aan beroepsoriëntatie en het ontwikkelen van beroepsbeelden.
- Leerlingen de relatie te leren leggen tussen denken en doen. Praktische activiteiten zijn gericht op het toepassen van kennis en vaardigheden aan de hand van realistische opdrachten van buiten de school. Leerlingen zijn actief en praktisch bezig.

³ Deze beschrijving is gebaseerd op het [kader en de uitgangspunten](#) van de praktijkgerichte programma's in de nieuwe leerweg van het vmbo, ontwikkeld door SLO (januari 2020).

Ter illustratie een typering van realistische en praktische activiteiten. Realistische en praktische activiteiten op havoniveau kunnen afgeleid zijn van producten, diensten of processen die een professional moet kunnen leveren bij het uitoefenen van werkzaamheden op hbo-niveau. Denk aan beroepsbekwaamheden waarbij hogere denkvaardigheden gewenst zijn zoals analyseren, adviseren, professioneel interacteren, ontwerpen en uitvoeren, onderzoeken, werk voorbereiden, reflecteren, etc. Met de beroepsbekwaamheden wordt een relatie gelegd met de hbo-sectoren. Achter de 7 HBO-sectoren schuilt een wereld aan branches, werkvelden en werkomgevingen. Een concretere duiding en een meer verfijnde invulling van deze sectoren in de vorm van werkvelden zou leerlingen in het praktijkgerichte havo-programma kunnen helpen bij het ontwikkelen van beroepsbeelden op hbo-niveau.

Uitgangspunten

Onderstaande doelen zijn leidend bij de ontwikkeling van praktijkgerichte havo-programma's. Deze uitgangspunten zijn tevens de ontwerpcriteria voor zowel examenprogramma's als onderwijsprogramma's.

Examenprogramma

- Het praktijkgerichte examenprogramma draagt bij aan de voorbereiding en oriëntatie op vervolgonderwijs.
- De basis van het praktijkgerichte examenprogramma, bestaande uit algemene praktijkgerichte vaardigheden, systematisch werken en LOB is voor alle havo-leerlingen hetzelfde.
- Een praktijkgericht examenprogramma is handelingsgericht beschreven. Leerlingen die onderwijs volgen op basis van een praktijkgericht examenprogramma voeren dus actief werkzaamheden en praktische opdrachten uit. Ze passen hun kennis toe en breiden deze uit door te 'doen'.
- Binnen het praktijkgerichte examenprogramma is er aandacht en uitdaging voor het verbinden van theorie en praktijk en voor het verbinden van de brede maatschappelijke contexten aan de opdrachten.
- De werkvelden waarbinnen wordt geleerd, komen voort uit de hbo-beroepssectoren, het door de leerling gekozen profiel en de vervolgopleidingen.

Onderwijsprogramma

- Het praktijkgerichte programma bestaat uit praktische, realistische, authentieke opdrachten uit te voeren in en buiten de school. 'Praktisch en realistisch' betekent dat er in alle gevallen betrokkenheid is van buiten de school (bedrijfsleven, instellingen, overheden, vervolgonderwijs) bij minimaal de totstandkoming van het onderwijsprogramma en de opdrachten.
- Bij het werken aan het praktijkgerichte programma zijn leerlingen actief en in de praktijk bezig. Leerlingen ontwikkelen/ontwerpen, maken dingen en voeren taken uit die horen bij de wensen en eisen van de opdrachtgever.

- Opdrachten van het praktijkgerichte programma kunnen door scholen op verschillende manieren worden ingevuld, passend bij de regio en zijn gericht op het niveau en mogelijkheden van havo-leerlingen.
- Binnen het aanbod van de school moeten leerlingen in het praktijkgerichte programma keuzemogelijkheden hebben tussen verschillende werkvelden en opdrachten binnen die werkvelden.

Afsluiting

- Het praktijkgerichte programma wordt in leerjaar 4 en/of 5 afgesloten met een schoolexamen.
- De afsluiting en beoordeling van het praktijkgerichte programma is onderdeel van de zak/slaagregeling. Bij een 'klein' vak maakt het cijfer deel uit van het combinatiecijfer.

Structuur examenprogramma's praktijkgerichte programma's

Een examenprogramma beschrijft wat leerlingen moeten kennen en kunnen bij het examen. Bij het ontwikkelen van het praktijkgerichte examenprogramma hanteren we voorlopig een vaste structuur bestaande uit zes domeinen. De uitwerking van de eerste drie domeinen en het laatste domein zijn voor alle praktijkgerichte examenprogramma's generiek. Deze structuur is als volgt:

- A. Praktijkgerichte vaardigheden
- B. Systematisch werken
- D. Loopbaanoriëntatie en -begeleiding
- E. Werkvelden
- E. Programmaspecifieke kennis en vaardigheden
- F. Vraagstukken

In het ontwikkeltraject zal in eerste instantie de nadruk liggen op de inhoudelijke uitwerking van domein E: de programmaspecifieke kennis en vaardigheden. De eerste uitdaging is dan ook op zoek te gaan naar het eigene, de essentie, van ieder van de praktijkgerichte havo-programma's in de vorm van een karakteristiek. In de karakteristiek gaat het om de unieke inhoudelijke kenmerken van de te ontwikkelen praktijkgerichte programma's in het havo om richting te geven aan de inhoud van domein E en keuzes te maken voor werkvelden (domein E), als afgeleide van HBO-sectoren. In een volgend stadium worden de generieke domeinen aangescherpt en kijken we naar de praktijkgerichte havo-examenprogramma's als geheel. Voordat de ontwikkelteams aan de slag kunnen met het schrijven van een karakteristiek van de te ontwikkelen ppg's en de uitwerking van de inhoud moet keuzes gemaakt worden over de richting van de te ontwikkelen programma's. Hiervoor heeft SLO op verzoek van OCW een aantal programmavarianten verkend (zie bijlage 1), de voor- en nadelen daarvan beschreven en een voorkeursrichting aangegeven. Deze programmavarianten zijn ingebracht tijdens de startbijeenkomsten met de ontwikkelscholen (zie bijlage 2 voor een impressie van deze bijeenkomsten).

Voorkeursoptie praktijkgerichte programma's

De wensen van de scholen inventariserend en analyserend zijn we van mening dat een brede interdisciplinaire programmavariant het meest aan zou sluiten bij de huidige praktijk en onderscheidend te maken is van verplichte profielvakken en profielkeuzevakken. Onze voorkeursoptie betreft de variant om op basis van vier profielen, twee brede interdisciplinaire praktijkgerichte havo-examenprogramma's te ontwikkelen (zie bijlage 1 over de programmavarianten). Hierdoor ontstaat een Mens & Maatschappijgerichte variant en een Technologievariant. Deze programmavariant zal richting geven aan het aanstaande ontwikkelproces.

Het Mens & Maatschappijprogramma kan zich in de kern richten op werken met mensen. Dienstverlening, gezondheidszorg, onderwijs, management zijn voorbeelden van sectoren waarin het werken met mensen de focus heeft. Het Technologieprogramma is meer bèta gericht waarbij de kern ligt bij het werken met technologie en werken in/voor en met natuur. Het voordeel van deze benadering is dat leerlingen in de gelegenheid gesteld worden zich breed te oriënteren. Het praktijkgerichte programma kan een meer interdisciplinair karakter krijgen omdat in elke variant in ieder geval twee profielen tot uiting komen.

De ontwikkelfase

Om in schooljaar 2022-2023 met havo-scholen ervaringen op te doen met de praktijkgerichte examenprogramma's dienen de conceptexamenprogramma's gereed te zijn in mei 2022. Daaraan gaat vooraf:

- Een beschrijving van het karakteristiek van ieder praktijkgericht examenprogramma, in eerste concept gereed begin november 2021.
- Eerste conceptversies van de te ontwikkelen praktijkgerichte examenprogramma inclusief naamgeving, gereed medio december 2021.
- Een eerste invulling (karakteristiek, conceptexamenprogramma, gespreksleidraad PTA) van de digitale handreiking, gereed in mei 2022. De praktijkvoorbeelden volgen wanneer scholen het examenprogramma gaan vertalen naar een onderwijsprogramma.

Advieskringen

De tussenproducten worden voorgelegd aan nog in te richten advieskringen. Zo worden de ontwikkelteams in staat gesteld om sterke (tussen)producten en concept-eindtermen te realiseren door gerichte feedback en reflectie. Creëren van betrokkenheid en draagvlak voor (het proces van totstandkoming van) de conceptexamenprogramma's is een tweede doelstelling. De advieskring wordt ingericht zodra de ontwikkelgroepen gestart zijn. De inrichting van de advieskring is mede afhankelijk van de inhoudelijke richting van het pgp.

Doorontwikkelfase kleine variant

Met de kleine variant kunnen havo-scholen deelnemen onder - in ieder geval - de voorwaarden hun ervaringen te delen tijdens landelijke bijeenkomsten georganiseerd door SLO, voorbeelduitwerking ter beschikking te stellen aan SLO

en deel te nemen aan de evaluatie van het curriculum door SLO. De precieze invulling van de voorwaarden moet nog verder afgestemd worden. De doorontwikkelfase omvat twee cohorten (22-23, 23- 24, 24- 25), waarna de examenprogramma's voor schooljaar 2025 – 2026 vastgesteld worden. De ervaring van scholen met twee cohorten is nodig om in een cyclisch proces de examenprogramma's door te ontwikkelen, af te stemmen op elkaar én andere curriculumontwikkelingen en door curriculumevaluatie en feedback te verbeteren. De opbrengsten en ervaringen van de scholen leveren een bijdrage aan de digitale handreiking behorende bij de examenprogramma's. Deze handreiking is weer relevant voor de implementatie van praktijkgerichte examenprogramma's in het havo wanneer deze vastgesteld worden. Daarnaast komt door het delen van de ervaringen de ondersteunings- en scholingsbehoefte van scholen en leraren in beeld.

Curriculumevaluatie

De curriculumevaluatie zal zich richten op de relevantie, haalbaarheid, uitvoerbaarheid en toetsbaarheid van de praktijkgerichte examenprogramma's en de vooraf bepaalde uitgangspunten van het praktijkgerichte programma zoals op pagina 2 beschreven.

Bijlage 1

Programmavarianten voor het praktijkgerichte programma in het havo

Zonder volledigheid na te streven zijn vier opties verkend. Per optie geven we een onderbouwing en beschrijven de voor- en nadelen van de verschillende varianten. Uitgangspunt is dat de varianten zich verhouden tot de hbo-sectoren en een scharnierpunt vormt geredeneerd vanuit het vmbo. Onze voorkeur gaat uit naar variant 4.

De volgende opties zijn verkend:

1. Eén praktijkgericht examenprogramma
2. Praktijkgerichte examenprogramma's in vmbo als basis voor havo
3. Een praktijkgericht examenprogramma per profiel
4. Twee brede praktijkgerichte havo-examenprogramma's gebaseerd op de vier profielen

Optie 1: Eén praktijkgericht examenprogramma

Het ontwikkelen van één groot praktijkgericht examenprogramma heeft als voordeel dat het programma breed inzetbaar is. De vraag is of het volledige brede programma uitvoerbaar is in 120 uur en zal leiden tot een bepaalde diepgang in het onderwijs, tenzij er keuzes gemaakt worden. En bij wie ligt die keuze dan? Is dat op basis van de interesse van de leerling, de deskundigheid van de docent, de regionale mogelijkheden, anderszins? Indien er sprake is van keuzes binnen het programma dan ontstaan er programmavarianten binnen één breed programma. Kwaliteitsborging wordt moeilijk, evenals accreditatie en het gebruiken van materialen van andere scholen. Wij zijn van mening dat deze optie beter past bij de grote variant die ruimer voorzien is van tijd waardoor er ruimte is om activiteiten te verbreden en te verdiepen.

Relatie Hbo-sectoren

Vanuit de breedte van deze variant kan de aansluiting gelegd worden met alle HBO-sectoren.

Optie 2: Praktijkgerichte examenprogramma's in vmbo als basis voor havo

Optie 2 sluit aan bij de wens de ontwikkelingen tussen de gemengde en theoretische leerweg en het havo te synchroniseren. Bij deze optie zouden de brede praktijkgerichte programma's van het vmbo als basis kunnen dienen voor de ontwikkeling van het praktijkgerichte programma in het havo. Dit zou betekenen dat er praktijkgerichte programma's komen voor Informatietechnologie en toepassing (ITT), Dienstverlening en producten (DP), Technologie en Toepassing (TT), Economie & Ondernemen (EO), Zorg & Welzijn (ZW) en Groen (Gr). Sommige van deze programma's zijn smaller dan anderen. Het voordeel van deze variant is dat er samenhang is tussen programma's en de programma's herkenbaar zijn voor leerlingen die verder leren op het havo. Een ander pluspunt kan zijn dat er een ander/nieuw soort aan kennis en vaardigheden toegankelijk wordt voor havisten (denk aan Groen en Zorg &

Welzijn) en havo-leerlingen een nieuwe dimensie laat zien. De voorwaarde is dat de kennis en vaardigheden recht doen aan de havo-leerlingen en leerlingen voorbereidt worden op hbo. Voorkomen moet worden dat leerlingen van vmbo 4 naar havo 4 te maken krijgen met inhoudelijk overlap. Dit vraagt uitdrukkelijk om een doorontwikkeling van de programma's. Aan de andere kant past het aantal programma's niet geheel bij de opdracht van OCW het aantal varianten te beperken tot maximaal 4 stuks.

Gezien de wens van een aantal scholen een onderscheidend havo-eigen praktijkgericht -programma te ontwikkelen, lijkt dat deze variant niet op veel draagvlak kan rekenen.

Optie 3: Een praktijkgericht programma per profiel

Geredeneerd vanuit de vier profielen in het havo is een andere denkrichting één praktijkgerichte programma per profiel te ontwikkelen.

- Bij het profiel Cultuur & Maatschappij valt te denken aan een cultuur gerelateerde variant. Voor cultuurprofiel scholen een kans om cultuur extra op de kaart te zetten en leerlingen ervaringen te bieden binnen deze beroepssector. Ook de moderne vreemde talen zouden zich hiermee kunnen profileren.
- Voor Economie & Maatschappij valt te denken aan een economische/business variant. Er zijn al veel scholen die een businessschool aanbieden.
- Het profiel Natuur & Gezondheid zou een groen en/of gezondheidskundig karakter kunnen krijgen.
- Bij Natuur & Techniek valt te denken aan een technologie en toepassingsvariant.

Deze optie is herkenbaar voor leerlingen en docenten. Er is samenhang tussen het praktijkgerichte havo-programma en de profielen. Deze optie lijkt veilig en goed organiseerbaar vanuit de schoolpraktijk.

De keerzijde is de vraag of inhouden van de praktijkgerichte programma's voldoende onderscheidend kunnen zijn van de verplichte profielvakken en profielkeuzevakken. Maar ook of de praktijkgerichte programma's onderling voldoende onderscheidend kunnen zijn. Dit omdat verschillende profielen dezelfde profielvakken hanteren.

Optie 4: Twee brede praktijkgerichte havo-examenprogramma's gebaseerd op de vier profielen

Bij deze optie onderscheiden we een praktijkgericht Mens & Maatschappijprogramma en een praktijkgericht Technologieprogramma. Het Mens & Maatschappijprogramma kan zich in de kern richten op werken met mensen. Dienstverlening, gezondheidszorg, onderwijs, management zijn voorbeelden van sectoren waarin het werken met mensen de focus heeft. Het Technologieprogramma is meer bèta gericht waarbij de kern ligt bij het werken met technologie en werken in/voor en met natuur. Het voordeel van deze benadering is dat leerlingen in de gelegenheid gesteld worden zich breed te oriënteren. Het praktijkgerichte programma kan een meer

interdisciplinair karakter krijgen omdat in elke variant twee profielen tot uiting komen.

Onderzocht kan worden of de programma's verder te verbreden zijn met de integratie van technologie in de M-variant en de integratie vanuit mens en maatschappij in de T-variant. Bij deze variant is het ook interessant om kennis te nemen van de brede praktijkgerichte programma's van het vmbo. Mogelijk dat bepaalde inhoud en inspireren of relevant zijn en geschikt gemaakt kunnen worden voor havisten.

Het vmbo wordt vernieuwd: de theoretische en gemengde leerweg worden samengevoegd. Over een paar jaar volgt iedere leerling een praktijkgericht programma. In het praktijkgerichte programma gaan leerlingen aan de slag met echte opdrachten uit de praktijk van werkgevers. Het doel daarvan is leerlingen beter voorbereiden op de

Relatie Hbo-sectoren

Vanuit de breedte van deze varianten kan de aansluiting gelegd worden met alle HBO-sectoren.

Bijlage 2

Impressie startbijeenkomsten

Op 7 en 9 september 2021 vonden de digitale startbijeenkomsten plaats in het ontwikkeltraject voor het praktijkgerichte programma in het havo. Tijdens deze bijeenkomsten hebben we met de deelnemers onze opdracht besproken, de kaders en de doelen van het praktijkgerichte programma in het havo geschetst en vier programmavarianten besproken. De ontwikkelscholen hebben tijdens de introductieronde de gelegenheid gekregen iets te vertellen over de schooleigen initiatieven en over de aanleiding deel te nemen aan dit traject. Het geeft een breed scala aan varianten, denk aan techniekhavo, zorghavo, business school invullingen etc.

We kijken terug op twee kritische en constructieve bijeenkomsten waarbij goede vragen gesteld zijn over het praktijkgerichte karakter van praktijkgerichte programma in het havo en (de voorzet van SLO) over de programmavarianten met hun specifieke voor- en nadelen.

De volgende opties zijn verkend:

1. Eén praktijkgericht examenprogramma
2. Praktijkgerichte examenprogramma's in vmbo als basis voor havo
3. Een praktijkgericht examenprogramma per profiel
4. Twee brede praktijkgerichte havo-examenprogramma's gebaseerd op de vier profielen

Het gesprek in de bijeenkomst van 7 september richtte zich eerst op het niveau van de praktische component in het praktijkgerichte programma in het havo, 'wat is dat dan precies? Hoe ziet een praktijkgerichte opdracht voor leerlingen eruit?' en de noodzaak vooraf goede ontwerpcriteria te definiëren. Daarna ging het gesprek over met name de varianten die in lijn liggen met het vmbo en werd door enkelen de wens uitgesproken een onderscheidend havo programma te ontwikkelen. De praktijkervaring voor de leerlingen moet 'havo-eigen' zijn. De brede variant, was een van de andere conclusies, zou scholen de meeste ruimte geven.

In de tweede bijeenkomst is voornamelijk gesproken over de voor- en nadelen van elk van de varianten. Tijdens deze bijeenkomst waren een aantal vmbo-havo-scholen aanwezig die juist positief staan ten opzichte van een eventuele harmonisatie met vmbo en de ontwikkelingen in het vmbo wel als bron van inspiratie kunnen zien. De vraag werd gesteld of het mogelijk was ook smalle programma's in aansluiting op het vmbo te kunnen ontwikkelen. Ook werd als reactie op de programmavariant met twee programma's gebaseerd op vier profielen een alternatieve alfa, bèta en gamma- variant geopperd.